

Gövhər xanım Məhərrəm qızı Nağıyeva
²²QƏTRAN TƏBRİZİNİN “DİVAN”INDAKI ARXAİZMLƏR

Giriş. Qətran Təbrizinin “Divan”ında araşdırılması vacib olan məsələlərdən biri də oradakı arxaizmlərdir. Şairin qələminə əsasən deyə bilərik ki, o heç bir halda söz baxımından kasadlıq hiss etməmişdir. Onun “Divan”ında olan arxaizmlərdən ayrıca bir lüğət belə düzəltmək olar. Burada işlənmiş arxaizmləri iki baxımdan araşdırmaq istəyirik. Biri “Fərhəng-e Əmid” lüğətinə əsasən apardığımız bölgü əsasında, digəri isə dilçi alim Dəmirçizadənin təqdim etdiyi bölgü əsasında.

Əsas hissə. Qətran Təbrizinin “Divan”ında olan arxaik sözləri Əmid lüğətinə əsasən iki yerə bölmək olar: Əmid lüğətinə əsasən Pəhləvi dilində işlənmiş sözlər, bu gün arxaik sayılan sözlər, arxaikləşmiş ərəb sözləri. Əmid öz lüğətində pəhləvi dilində olan sözlərin işlənmə variantını da qeyd edir. “Divan”da işlənən həmin sözlərdən bəzisinə baxaq:

- došxār دشخوار
(səft) [pəhləvi: dušxvār, məqābil āsan] «dšwar» [qədimi] səxt; məşkl
- (çətin (səft) [pəhləvi: asanın antonimi] [qədim] çətin)
- ایدر /idar/
- (ism) [pəhləvi: ētar] [qədimi] ۱. اینجا
- ([pəhləvi:] [qədim] bura)
- مانا /mānā/
- (ism) [pəhləvi: mānāk] [qədimi] ۱. مثل؛ مانند؛ نظیر.
- (ism) [pəhləvi:] [qədim]. Kimi, bənzər, oxşar)
- کانا /kānā/
- (səft) [qədimi] نادان؛ ابله؛ احمق؛ کون
- ((səft) [qədim] nadan, əbləh, axmaq, kütbeyin)
- کنده /kande/
- (səft) [pəhləvi: kandak] ۱. جداشده؛ ۲. گودشده؛ ۳. (ism) [qədimi] گودال عریض برای جلوگیری از عبور دشمن یا برگرداندن سیل؛ خندق.
- (səft) [pəhləvi:] 1. Ayrılmış, 2. Dərinləşmiş. (ism) [qədim] düşmənin keçidinin qarşısını almaq ya seli qaytarmaq üçün enli çala, xəndək.
- کندا /kondā/
- (ism, səft) «کندا» [qədimi] ۱. فیلسوف؛ حکیم.
۲. (səft) = کاهن
- (ism, səft) [qədim] 1. Filosof, həkim. 2. (səft) kahin
- مروا /morvā/
- (ism) [pəhləvi: morvak, məqābil murgwa] [qədimi] تقال؛ فال نیک
- (ism) [pəhləvi: pis falın antonimi] [qədim] yaxşı fal saymaq, yaxşı fal
- مرغوا /morq[o]vā/
- (ism) «مرغوا» [qədimi] ۱. [məqābil murgwa] فال بد
- (ism) [qədim] [yaxşı falın antonimi] pis fal
- پرنیان /parniyān/
- (ism) [pəhləvi: parnikān] «پرنون، پرنو، پرن» [qədimi] نوعی پارچه ابریشمی منقش؛ دیبای منقش؛ حریر نازک:
- (ism) [pəhləvi:] [qədim] naxışlı ipək parça növü, naxışlı ipək, naziik ipək
- ستور /sotur/
- (ism) [pəhləvi: stōr] «استور» (زیست‌شناسی) [qədimi] حیوان چهلپا که سواری بدهد یا بار ببرد مانند اسب و استر؛ چهارپا؛ چاروا.
- (ism) [pəhləvi:] (biologiya) [qədim] at ya qatır kimi minilən ya yük daşıyan dördəyaqlı heyvan, dördəyaqlı.
- جان آهنج /jān[']āhanj/
- (səft) [qədimi, məjaz] آنچه جان آمی را بگیرد؛ برآورنده جان؛ بیرون آورنده جان.
- (səft) [qədim, məcaz] adamın canını alan, canı çıxaran, canı xaric edən
- ناردانه (تلفظ: nār dāne) (در قدیم) دانهای انار؛ (به مجاز) اشک خونین.
- (qədimdə) nar dənəsi; (məcazi olaraq) qanlı göz yaşı
- هیجا /ha(e)yjā/
- (ism) [ərəbi: hiğā] [qədimi] جنگ؛ کارزار؛ پیکار.
- (ism) [ərəbi:] [qədim] müharibə, döyüş
- تنین /tennin/
- (ism) [ərəbi, cəm: tənān] [qədimi] ۱. ماهی.
۲. مار بزرگ.
۳. اژدها.
- (ism) [ərəbi:] [qədim] 1. balıq, 2. böyük ilan, 3. əjdəha

²² Bakı Dövlət Universiteti, Şərqişünaslıq fakültəsinin doktorantı. aghayeva500@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9900-0670>

(isim) [ərəbcə:] [qədim] qırmızıya çalan üzüm şərabı

(isim) [ərəbcə: fars dilindən alınma söz] [qədim] şahmat oyununda piyada

Ə.Dəmirçizadə “Azərbaycan dilinin üslubiyatı” kitabında sözlərin arxaikləşməsinin təzahürlərini üç formada təqdim edir:

a) Ləfzi arxaikləşmə, yəni sözün fonetik, morfoloji və semantik bütövlükdə bir lüğət vahidi kimi işlənilməyərək işlək sözlər sırasından çıxması yolu ilə arxaikləşməsi; yasavul, qaravaş...

چو مهر مهر او خواند شود کانا چو فرزانه
چو کان کین او کاود شود فرزانه چون کانا (4, s.4, q.2, b. 26)

Onun məhəbbətini çağıranda nadan ağıllı kimi olar
Ona kin bəsləyən ağıllı əbləh kimi olar

نیاید آفرین آنکس که گردنش کند نفرین
نیاید مر غوا آنکس که یزدانش کند مروا (4, s.4, q.2, b. 40)

Fələyin qarğış etdiyi kəs əhsən tapmaz
Allah xeyri verdiyi kimsə şər tapmaz

بر بداندیشان تو بر دشمن خویشان تو
برینان چون خار گردد در چون خارا شود (4, s.73, q. 38, b. 30)

Sənin bədxahlarına, sənin öz düşmənlərinə
İpək tikan kimi olar, dürr qranit kimi

Arxaikləşmiş sözlərdən Cabolsa və Cabolqa sözlərini göstərmək olar. Cabolqa şərqdə xəyali şəhər, Cabolsa qərbdə xəyali şəhər adlarıdır ki, bu gün həmin sözlər fars dilinin lüğət tərkibindən çıxmışdır. Aşağıdakı beytdə Qətran Təbrizi Fəzlunun mülkünün şərqdən qərbə yayıldığını göstərmək üçün Cabloqa və Cabolsa sözlərindən istifadə etmişdir.

ملک فضلون که گسترده است فضل او وجود او
ز جابلقا بجابلسا ز جابلسا به جابلقا (4, s.4, q. 2, b.16)

Fəzli və səxavəti yayılan Fəzlunun səxavəti
Cabolqadan Cabolsaya, Cabolsadan Cabolqayadır.

b) Mənaca arxaikləşmə, yəni sözün fonetik və morfoloji cəhətlərinə görə eyni ilə qalmaqla başqa yeni bir mənada işlənilməsi və əvvəlki mənada işlək sözlər sırasından çıxması yolu ilə arxaikləşməsi: məs.: kişi (adam mənasında), oğul (övlad mənasında), qızıl (qırmızı mənasında) ...

لشگر جنگی ترا یاران فرهنگی ترا
حشمت هنگی ترا فرهنگی با سامان ترا (4, s.2, q. 1, b. 8)

Sənin döyüş qoşunun elmlı dostların
Sənin ordunun böyüklüyü ölçülü elmin

Bu gün “alay” mənasında işlənən “həng” sözü keçmişdə ordu, bu gün “ev əşyaları” mənasını verən “saman” sözü keçmişdə “ölçü, nişan” mənasında işlənmişdir.

v) Şəkilcə arxaikləşmə, yəni sözün eyni mənada qalaraq əvvəlki fonetik və morfoloji tərkibini az-çox itirib öz şəklini dəyişməsi yolu ilə əvvəlki şəklinə görə arxaikləşməsi; məs.:ol-o, kim-ki, dəxi-də, tutsaq-dustağ, birlə-bilə-ilə... (D.101) Qətran Təbrizinin “Divan”ında müasir fars dilində “doşvar” sözünü buna misal göstərmək olar.

اگر بنزد تو باشم و گر ب دیگر جای
بجز بدست تو دشخوار من نگرده خوار (4, s. 169, q. 86, b. 35)

Əgər sənin yanında olsa və əgər başqa yerdə
Yalnız sənin əlinlə mənim çətinliyim xar (asan) olar.

Yaxud “manestən” bənzəmək feilindən yaranan “manənd” sözünün arxaik forması olan “mana”-nı göstərmək olar.

سرخ می مانا به جام زر همی دادی مرا
آن لب و می مرا اندیشه ای در دل فکند (4, s. 64, q. 33, b. 4)

Mey kimi qırmızı qızıl camda verirdin mənə
O dodaq və mey mənim ürəyimə fikir saldı

Qətran Təbrizinin “Divan”ında şahmat oyununda istifadə olunan “piyada” sözünün arxaikləşmiş forması işlənmişdir.

Lüğətdə qeyd olunur ki, “beydaq” sözü fars dilindən götürülmüş “piyadək” sözünün ərəbləşmiş variantıdır ki, şahmat oyununda “piyada” fiqurunu bildirir.

شهمات کند به لعب خصمان را
هر گه که فرو کشند بینق را (4, s.13, q. 5, b. 29)

Oyunla düşmənləri şahmat edər

Hər zaman ki piyadanı aşağı çəkərlər
Müasir fars dilində “nar dənəsi” birləşməsi izafət tərkibində verildiyi halda arxaik forması mürəkkəb söz kimi işlənmişdir. Bu tip sözləri də ləfzi arxaikləşmiş sözlərə şamil etmək olar:

تابان چو نار دانه سرخ از بر پزند
بیجا ده رنگ لاله ز پیروزه گون گیا (4, s.6, q. 3, b. 11)

Budaqlı ağacda qırmızı dar dənəsi kimi parlaq
Yaqut rəngli lələ, firuzə rəngli bitki

تیره با رأی پاک او خورشید
خشک با دست راد او در باب (4, s. 42, q. 18, b. 21)

Onun pak fikri ilə günəş tutqun
Onun səxavət əli ilə quru dəniz

آفرین بادا بر آن شمشیر جان آهنگ تو
آن روان دشمنان دین و دولت را روا (4, s. 11, q. 4, b. 36)

Afərin olsun sənin canalan qılıncına
O hərəkət din və dövlət düşmənlərinə rəvadır

Bu beytdə “canahənc” sözü arxaikləşmiş sözdür. Məlum olduğu ki, fars dilində “c” və “g” səsləri bir-birinin yerində işlənə bilər. Ahəng sözünün yeyrində ahənc işlənməsi buna bariz dünmünədir. Bu söz iki sözün birləşməsindən “can” və “ahənc” sözlərindən yaranmışdır. Həm “can”, həm də “ahəng” sözləri müasir fars dilində işlənsə də, onların birlikdə işlənen formasına ancaq klassik ədəbiyyatda rast gəlmək mümkündür. “Ahəng” sözü müasir fars dilində “istək” mənasını verir. “Canahənc”i “canistəyən” kimi verə bilərik ki, bu da bizim dilimizə “canalan” kimi tərcümə olunsada daha düzgün olar.

Ə.Dəmirçizadə yazır: Sözlərin arxaikləşməsi başlıca olaraq aşağıdakı səbəblərlə izah oluna bilər:

a) Söz ifadə etdiyi anlayışla əlaqədar olan əşyanın və ya hadisənin aradan çıxması, müasirliyini itirməsi nəticəsinə arxaikləşir; məs.: xış, yasavul, dəbilqə, vəsmə, bac..

Qətran Təbrizinin “Divan”-ında belə sözlərə çox rast gəlmək olar. Məsələn, bu gün nüzədən istifadə olunmadığı üçün nüzə başlığı mənasında işlənen “senan” sözü də arxaikləşmişdir.

خراب گردد پیش سنان او خاره
سراب باشد پیش بنان او دریاب (4, s. 36, q. 15, b. 36)

Onun nüzə başlığının qarşısında qranit dağlar
Onun barmaqlarının qarşısında ilğım dəniz olar

b) Söz daha qüvvətli və tam bir sinonimlə qarşılaşdıqda, hətta sinonim əcnəbi mənşəli olsa da, bəzən arxaikləşir;

بیم در هند است همواره اگر تو ایبری
گرچه تو در هند باشی امر تو ایبری بود (4, s. 95, q. 50, b. 29)

Əgər sən burdasan qorxu həmişə Hindistandır

Sən Hindistanda olsan da əmrin burda idi

Qətran Təbrizinin arxaik sözlərlə yeni sözləri sinonim kimi işlətməsi də maraqlı texnikalardan biri sayıla bilər.

عطای او بترک و هند اگر چه ملک او ایبری
نهیب او بروم و سند اگر چه جای او اینجا (4, s. 4, q. 2, b. 22)

Onun mülkü burda olsa da, bəxşişi türkcə və hindədir

Onun yeri burda olsa da, fəryadı Ruma və Sindədir.

Gördüyümüz kimi bu beytdə “idər” və “inca” sinonimləri eyni mənanı yəni “bura” mənasını verir.

Ərəb dilində işlənen və bu gün arxaikləşmiş sözlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

سنانش مایه مرگست و کلکش مایه روزی
ز دستش نگسلد رادی ز تیغش نگسلد هیجا (4, s. 4, q. 2, b. 23)

Nizəsi ölüm dəlili, qələmi ruzi səbəbidir

Əlindən səxavət kəsilməz, qılıncından döyüş

Əmid lüğətində oxuyuruq:

Gördüyümüz kimi bu beytdə arxaik söz olan “heyca” “müharibə” və “döyüş” anlamını verir. Başqa bir arxaikləşmiş “tənnin” sözünə “Divan”-da rast gəldik. Lüğətdə onun haqqında bu məlumatlar verilir:

Gördüyümüz kimi bu sözün balıq, böyük ilan və əjdaha kimi mənaları qeyd olunmuşdur.

با بر ماند و خورشید گاه مهر و رضا
بشیر ماند و تنین گاه خشم و غضب (4, s. 32, q. 13, b. 21)

Məhəbbət və razılıq zamanı buluda oxşayır və günəşə

Qəzəb və əsəb vaxtı şirə və əjdahaya oxşayır

Digər arxaik sözlərdən “səhba” sözünü göstərmək olar:

Bu söz lüğətdə qədim ərəb sözü kimi verilir ki, mənası “qırmızıya” çalan üzüm şərəbidir.

الا تا خوردن انده دهد گوینده را گنگی
الا تا خوردن صهیبا کند هر گنگ را گویا (4, s. 5, q. 2, b. 46)

Ey qəm çəkməsi danışanı lal edər

Ey şərab içməsi hər lalı danışan edər

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: "Azərbaycanşünas", 1962.
2. Müasir Azərbaycan dili. Üç cildə, I cild Bakı: Elm, 1978, 321 s.
3. <https://ganjoor.net/ghatran>

4. دیوان قطران تبریزی. از روی نسخه تصحیح شده محمد نخجوانی. تهران: انتشارات ققنوس، 1362.

5. <https://vajehyab.com/>

Keywords: Qatran, Tabrizi, Divan, classification

Ключевые слова: Кятран, Тебризи, диван, классификация

THE ARCHAISMS IN QATRAN TABRIZI'S "DIVAN"

Summary

One of the important issues to be explored in Qatran Tabrizi's "Divan" is the archaisms present in it. Based on the poet's style, we can state that he never felt a shortage of words. From his "Divan," one could compile a separate lexicon of archaisms. We aim to examine the archaisms used here from two perspectives. One is based on the classification according to the "Farhang-e Amid" dictionary, and the other is based on the classification presented by the linguist Damirchizade.

АРХАИЗМЫ В "ДИВАНЕ" КЯТРАНА ТЕБРИЗИ

Резюме

Одним из важных вопросов, требующих исследования в "Диване" Кятрана Тебризи, являются архаизмы, встречающиеся в нем. Исходя из стиля поэта, можно утверждать, что он никогда не испытывал дефицита слов. На основе его "Дивана" можно составить отдельный словарь архаизмов. Мы хотим исследовать архаизмы, использованные в данном произведении, с двух точек зрения. Одно из них основано на классификации, представленной в словаре "Амид", а другое — на классификации, предложенной лингвистом Дамирчизадэ.

Rəyçi: f.e.d. Şəfəq Ənvər qızı Əlibəyli